

Mu'înü'l-Mürîd'de /+DIn/ Şeklinin Hâl İşlevleri

Özge ÇELİK

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili

ozgeceliikk@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-0061-4083>

Özet

Mevcut dil bilgisi öğretiminde hâl eklerinin işlevleri oldukça sınırlıdır. Umumiyetle şekil esas alınmakta ve ekine ekleşme dizisindeki işlevine göre bir değerlendirme yapılmamaktadır. Bu çalışmada, Harezmi Türkçesi dönemine mensup Mu'înü'l-Mürîd adlı eserdeki /+DIn/ şeklinin hâl eki göreviyle sahip olduğu işlevler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu'înü'l-Mürîd, ek, işlev, +DIn, hâl eki.

Case Functions of The /+DIn/ Shape in Mu'înü'l-Mürîd

Abstract

The functions of case suffixes in current grammar teaching are quite limited. Generally, shape is taken as a basis and no evaluation is made according to the function of the suffix in the suffix sequence. In this study, the functions of the /+DIn/ form as a case suffix in the work called Mu'înü'l-Mürîd from the Khwarezmian Turkish period are discussed.

Keywords: Mu'înü'l-Mürîd, suffix, function, +DIn, positional suffix.

Giriş

Türk dilinin ekleri, yaygın bir kabul ile yapım ve çekim eki olarak iki temel ek kategorisi olarak sınıflansa da dilimizin ekleşme sistemi ve sahip olduğu karşıtlık düzeni esas alındığında bu

sınıflamanın isabetli olmadığı görülmektedir. Türk dili, yandaş karşıtlık ilişkisiyle birbirinin yerini tayin eden on ana ek sınıfına sahiptir. Hâl ekleri de bunlardan biridir.¹

Hâl ekleri, isim ile fiil arasındaki işlevi yüklenen eklerdir. Bu işlevi hem isim ile fiil arasında kurulan tamlamada, hem isimden (cevher) ek fiiliyle fiil teşkilinde yerine getirirler (Turan, 2018: 9). Yaygın dil bilgisi öğretiminde hâl eklerinin işlevleri oldukça sınırlıdır. Ekseriyetle şekilciliğin hâkim olduğu yaklaşımlarla ekin görev kazandığı yerdeki işlevi önemsenmemektedir. Hâlbuki ismin fiil karşısındaki durumunun sınırını belirleyebilmek mümkün değildir. Bu çalışmada /+Din/ şeklinin hâl kategorisindeki yeri, Harezmi Türkçesi dönemine mensup Mu'înü'l-Mürîd adlı eserdeki kullanımları üzerinden değerlendirilecektir. Tıpkıbasım olarak Mustafa Argunşah ve Recep Toparlı'nın 2018 yılında hazırladıkları yayın² çalışmaya kaynaklık etmiştir. Amacımız, bir şeklin birden fazla işlevi iletebildiğini göstermektir.

1. Harezmi Türkçesi ve Mu'înü'l-Mürîd

Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi temelinde, 13. yüzyılda Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin etkisi ile gelişen Orta Asya İslâmi Türk yazı dilinin ikinci aşamasıdır (Gülensoy, 2000: 113). XIV. yüzyılda altın çağını yaşamış ve sonrasında yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır. Harezmi dönemine mensup Mu'înü'l-Mürîd, 1313 yılında yazılmış, dinî-tasavvufî manzum bir eserdir. Yazarının kim olduğu tartışmalıdır. Janos Eckmann eserin yazarını “İslâm” olarak kabul etmektedir (Ercilasun, 2016:372). Eserin bilinen tek yazması Bursa'dadır.

2. Hâl Eklerinin Dil Bilgisindeki Yeri

Yerleşik dil bilgisi öğretiminde hâl ekleri konusuna bakıldığında eklerin sahip olduğu işlevlerin yeterince önemsenmediği görülmektedir. Oysaki bir morfem cümle içinde birçok farklı işlevle görev kazanabilir. Örneğin, “Kara kedi sarı kediden daha iri.” ile “Evden koşarak çıktılar.”

¹ Turan, Zikri (2018). “Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları”. Türkbilig, (35), 97-110.

² Argunşah M., Toparlı R. (2018). “Mu'înü'l-Mürîd”. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

cümlelerindeki /+DAn/ şekli aynı işlevleri icra etmemektedir. İlk cümlede iki kedi arasında bir karşılaştırma yapılırken, ikinci cümlede bir ayrılma/uzaklaşma durumu söz konusudur. Mevcut dil bilgisi çalışmalarının çoğunda bu ek için “ayrılma” ya da “çıkma” hâli adlandırmaları yapılsa da bu tarz yaklaşımların isabetli olmadığı ortadadır. Diğer hâl ekleri için de yapılan değerlendirmeler pek tabii bundan farklı değildir. Öncelikle bu konu aydınlığa kavuşmalı ve morfemler, kullanıldıkları bağlamda hangi işlevi karşılıyorsa ona göre tespit ve tasnif edilmelidir.

İkinci bir mühim husus da şudur ki; hâl eklerini pek çok dilci *çekim ekleri* başlığı altında ele alır: (Ediskun 2003: 110, Buran 1996: 4-5, Ergin 2009: 227, Karaağaç 2012: 71, Korkmaz 2009: 23-24-25, Demir 2004: 272). Ancak çekim ekleri zaman ve şahıs ekleridir. “Çekim eki, cümleyi kurma görevini üstlenen eklerdir. Dilin bitimli zaman türüne sahip olan yegâne ekleridir ve cümleyi kurma işlevini bu nitelikleri ile kazanmışlardır. Diğer eklerin tamamı süren/süreç bildiren zaman türüyle işlev kazanırlar.” (Turan 2018: 9).

sat - ma - *dt* + *n* + ız

sat - ma - *z* + *sın* + ız

Turan’ın çekim ve hâl ekleri bahsindeki açıklamaları bu satırların yazarı tarafından da benimsenmiştir. **Dolayısıyla, hâl ekleri çekim eki olamazlar.** Hâl ekleri isim ile fiil arasındaki ilişkiyi kuran müstakil bir ek sınıfıdır. Cümle kurma görevini üstlenemezler.

Bir diğer dikkat çeken husus ise hâl eklerinin isim ile isim arasında da kullanılabileceği görüşünün mevcut olmasıdır.³ Oysa bir hâl eki sadece isim ile fiil arasında çeşitli alt işlevlerle varlık kazanıp görevini icra edebilir. İsimler arasındaki bağlantıyı kuran ekleri “*İsim Tamlamasını Kuran Ekler*” sınıfında değerlendirmek gerekir.⁴

3. /+DIn/ Ekinin Hâl İşlevleri

Mevcut çalışmaların büyük bir bölümünde /+DIn/ ekinin Türkçenin eski devirlerinden itibaren “çıkma, ayrılma, uzaklaşma” hâllerini bildirdiği görüşü hâkimdir: (Argunşah-Toparlı, 2018: 65)

³ (Ergin 2009: 226, Karaağaç 2012: 71, Eker 2009: 335, Buran 1996: 4-5).

⁴ (Turan, 2018: 104)

“ayrılma durumu”, (Hacıeminoğlu, 2000: 57) “çıkma hâli”, (Sev, 2007:387) “çıkma hâli” , (Bilgegil, 2014: 160-161) “-den hâli”, (Buran, 1996: 202) “çıkma hâli”, (Demir 2004: 275) “ayrılma/ çıkma (-den hâli)”, (Eckmann, 2017: 10) “ayrılma hâli”, (Ediskun, 2003: 112-113) “ismin -den durumu”, (Ercilasun, 2007: 52) “çıkma hâli”, (Ergin, 2009: 228) “uzaklaşma hâli”, (Gencan, 2001: 182) “-den durumu”, (Karaağaç 2012: 77) “uzaklaşma hâli”, (Korkmaz, 2009: 24) “çıkma durumu”, (Gülsevin, 1997: 57) “ayrılma hâli” şeklinde adlandırmışlardır. Bu isimlerden farklı olarak Oya Adalı “Belirteçlik Ardılı” terimini kullanmayı tercih etmiştir (2004: 68-70). Tahsin Banguoğlu ise eki “İççekim Hâlleri” başlığı altında incelemiştir (2015: 338).

Bize göre, hâl eklerinin işlevlerini yukarıda da söylediğimiz gibi sınırlı adlandırmalar yoluyla belirlemek ya da Banguoğlu gibi çekim görevine tabi tutmak büyük bir yanlıştır. /+Din/ şeklinin *Mu'înü'l-Mürîd'de* kullanımları incelendiğinde birçok yerde hâl eki göreviyle bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yukarıda saydığımız adlandırmaların dışında başka işlevleri de iletir durumda olduğu aşağıdaki örnekler yoluyla açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

3.1.Ayrılma-Uzaklaşma Hâli

“**köñüldin** kêter kîne oş boldı cān” (MM – 21/4)

“hıyānet **mekirdin** köñül hāli kı1” (MM – 27/3)

“yunulsa **başıñdın** yazuklar arı” (MM – 39/4)

“ıdı **yıgmışındın** yığılsa kişi” (MM – 41/4)

“sēni **hağdın** ırar bu nefsnı süzün” (MM – 50/2)

“tutup **yıgmışındın** yığılmağ kemāl” (MM-156/4)

“**özüñdin** üzülgün açılsun hayāt” (MM-269/3)

“tırığ erken ölmek hevā **yönidin**” (MM-270/1)

“bu cümle kamuğ nā-revā **yönidin**” (MM-270/2)

“kesilmek öñin mā-sivā **yönidin**” (MM-270/4)

- “mürīd bolsa keçgü **tilek**din tamām" (MM-272/1)
- “yetip istegil öz **özündin** keçip” (MM-320/3)
- “körüp ol maqām bu **maqāmdın** köçer” (MM-328/4)
- “**öziñdin** keçümes bulumas tilek” (MM-340/3)
- “zikir hufye bolur **zuhürdın** kéter” (MM-364/4)
- “bu öz **barlıkıñdın** tamām köçmese” (MM-366/4)
- “kamuğ bid ‘**alardın** bolur bir yaña” (MM-371/4)
- “bilümes kéter cümle **hisdin** mecāl" (MM-376/4)

3.2.Kaynak Hâli

- “haqīkat **könüldin** këtürgil iman” (MM – 13/2)
- “yıdığ **qatresindin** sēniñ tēg cemāl” (MM – 29/2)
- “**cünündın** érür bir butaq bu şebāb” (MM -38/4)
- “**iñidin** tiledi üküş yalvarıp” (MM-55/4)
- “tişilerdın örtgü hem öz **kızıldın**” (MM-71/4)
- “cirāhat ya **başdın** iriñ qan çıqıp” (MM-81/1)
- “bu altun **kümüşdin** ayak çäreler" (MM-190/1)
- “**tamuğdın** çuqur ol teni gūrları” (MM-191/4)
- “**özindin** bu ekki rivāyet kélür” (MM-227/4)
- “mu‘azzam **imāmdın** qavul kelse bir” (MM-228/1)
- “selām **şeyhdin** ister bulur köp mürīd” (MM-288/3)
- “munuñ birle **haqđın** öñin qolmağıl” (MM-294/4)

“kılurlar şükür kelse **hağdın** kaçā” (MM-311/2)

“alıp **andın** envār melek tēg uçar” (MM-328/2)

“ürüñ üzre **nürdın** bitilmiş bitig” (MM-330/1)

“**tefekürdın** açlur beşāret közi” (MM-365/3)

“şavāb tüşti érse bu **rabdın** ‘atā” (MM-406/1)

3.3.Yer-Taraf Bildirme Hâli

“saña **nēdın** érgey țarab ‘ayş sürür” (MM – 37/3)

“bukün tevbe kılğıl **tamuğdın** yulun” (MM – 48/2)

“kuyunğan **orundın** kētip yu ağak” (MM-92/3)

“taķı başlamaķlık bu sağ **yanıdın**” (MM-93/3)

“nişān ol **tamuğdın** azād bolmaķı” (MM-194/4)

“zekāt bēirse uçtmağ **tamuğdın** necāt" (MM-212/4)

“fütūhı ħarāmluķ **yanındın** kēlür” (MM-246/4)

“selām **şofradın** soñ érür olturup” (MM-296/2)

“yemek öz **öñindın** şafā kēltürür” (MM-297/4)

“kēđin dost **yönündın** açılsa nişān" (MM-317/4)

“bu barlık **yèrindın** ırak kētge-sèn” (MM-372/4)

3.4.Vasıta Hâli

“senā ħamd **şükürdın** nēçe ögdiler” (MM – 4/1)

“alur argu b ermese **yatdın** yana” (MM-258/3)

“alumas **ayaşdın** b rildi  ter” (MM-258/4)

“nurullah **nurındın** tolu bilse-s n” (MM-329/4)

“beş ret **k zindin** seig semese” (MM-366/1)

“bu **ilh m-ı rabb nidin** yorguı” (MM-389/1)

3.5.Sınırlama H li

“taı **muştafadın** bu k nge t gi” (MM – 12/3)

“arıtgu bu tilni **amuğdın** oza” (MM – 16/1)

“**ıdidin**  nin yok ıgay bay ılır” (MM – 17/2)

“**ıdidin**  n ndin y zin ewr ben” (MM – 44/3)

“**k bekdin** tizi birle ‘avret  r r” (MM-69/1)

“** ninlerdin**  rtmek farıza turur” (MM-73/2)

“ li yumaı hem **yunuğdın** oza” (MM-74/3)

“ lig yuma **istincadın so** bili” (MM-97/1)

“r k n ire  kki ‘**ameldin** aşıp” (MM-120/1)

“faşılını ** jindin** soına ayu” (MM-128/3)

“rev  t nle k nd z **zev ldin** oza” (MM-168/3)

“zek t b rmese kim **malındın** oza” (MM-196/1)

“bili **ırdın** altmışga t gr  his b” (MM-218/3)

“zek t at **başındın** bir altun alı” (MM-226/1)

“ya bir **aydın** eks k ecel birle kim” (MM-255/3)

“saña **sêndin** özge mürebbî kerek” (MM-331/1)

“**sivallahdın** özünj tamâm üzgü-sên” (MM-370/4)

“**uğandın uğandın** öñin qolmasa” (MM-397/4)

3.6.Sebepe Bildirme Hâli

“bu illallah **andın** bêrür hoş meze” (MM – 16/ 4)

“**tekebbürdin** iblîsge la‘net sezâ” (MM-53/1)

“**tekebbürdin** öter anıñ tã ‘atı” (MM-53/3)

“uluğluq ya **igdin** êgilse bêliñ” (MM-129/4)

“bu **ma’ndin** ötrü êlin ırğama” (MM-290/4)

“bu **ma’ndin** ilür êşitgil yöni” (MM-303/4)

“eger ölse nefis rây **hevâdın** revâ” (MM-336/3)

3.7.Nesne Hâli

“‘**ameldin** üzeñde körünse yurun” (MM – 19/4)

“tekebbür idî **buyruqındın** yığar” (MM-59/1)

“**seferdin** eger bolsa eksük ‘azîm” (MM-177/1)

“eger bêrmeseler **bulardın** zekât” (MM-190/3)

“bilezük yüzük yâ **kırañdın** nişâb” (MM-192/1)

“ısırğa ya **şâmüşalardın** hisâb” (MM-192/2)

3.8.Karşılaştırma Hâli

- “**özindin** ‘azîzrek şerîf yok neseb” (MM – 8/4)
- “**erür** kizb ü ğaybet **zehirdin** beter” (MM – 18/3)
- “**kıyâmet** kün artuğ kün **aydın** yüzüñ” (MM-27/4)
- “**açar** mêngezen yok **kamuğdın** arığ” (MM – 30/1)
- “**oşol cümledin** pāk münezzeh arığ” (MM-30/4)
- “**eger mundın** artuğ bileyin tēseñ” (MM – 36/1)
- “**bu ins** ü perî **kulluğdın** yēg ol” (MM – 41/3)
- “**vacibdin** kavîrak farîza işi” (MM-151/4)
- “**muķīmluğdın** eksük biliñ müddeti” (MM-179/1)
- “**vera** ‘**şüheligdin** ırakrak turur” (MM-323/2)
- “**bilin** ögdül êrmes ‘**aıldın** zirek” (MM-331/2)
- “**tiriglik** yeringe bu **cândın** ülür” (MM-337/4)
- “**cemâli** cihânda **hicâbdın** çıķığlı kerek” (MM-338/4)
- “**sēniñ** maķşuduñ **sēndin** özge neñ ol” (MM-341/1)
- “**oşol hayrıdın** yēg silig körklü söz” (MM-343/4)
- “**könül** nefis **baıldın** anın seçlür ol” (MM-365/4)
- “**kamuğdın** kılık yēg üçün haķ eşit” (MM-392/3)

3.9.Bulunma Hâli

- “**bilin kökdin** ilk kâfir iblîs taķı” (MM-52/1)

“kıyām u kırā'at **rükū' dın** yanar” (MM-135/1)

3.10. Aşama Hâli

“til ikrârı **andın** tutar ol orun” (MM-19/2)

“kunûtğa **rükū' dın** kayıtsaŋ yana” (MM-152/1)

“**kunūtdın** sücüdğa revān ayına” (MM-152/2)

“**yemekdın** öŋ el yup taŋı soŋra hem” (MM-298/3)

3.11. Bütünlük Hâli

“bêrür **cümlesindın** zekâtınŋ tüzî” (MM-193/4)

“birin **cümlesindın** sorulŋu turur” (MM-281/4)

3.12. Yokluk Hâli

“maħall ü mekân u **zamāndın** fariğ” (MM-30/2)

“**namāzdın** taş altı taŋı altısı” (MM-66/3)

3.13. İşaretleme Hâli

“bu **cāndın** ħaber hem eser bulmas ol” (MM-22/4)

“**yıŋağdın** yıŋılmas tekebbürlüg er” (MM-59/4)

“**têwedîn** zekâtı bu tört at kélür” (MM-209/2)

“ebû yūsuf aytur **bulardın** bêriñ” (MM-225/3)

“**inābetdın** aşğıl irādet kêtür” (MM-283/2)

“**ķamuğ havfdın** özün selāmet kötür” (MM-283/4)

“**ķaçan kim nazardın** ıraķ ol yörür” (MM-293/2)

“**ķarāmdın** ıraķ tursa taķvā érür” (MM-323/1)

“yığıp bolmağū **sözđin** oşbu tiliñ” (MM-358/3)

“bu **ünsđin** tefekkür tapa kēçlür ol” (MM-365/2)

3.14. İlave Hâli

“namāz içre farz u **vacibđin** öñin” (MM-118/1)

Sonuç

Mu’înü’l-Mürîd’de /+DIn/ şeklinin 14 farklı hâli karşıladığı tespit edildi: “**Ayrılma-Uzaklaşma, Kaynak, Yer-Taraf Bildirme, Vasıta, Sınırlama, Sebep Bildirme, Nesne, Karşılaştırma, Bulunma, Aşama, Bütünlük, Yokluk, İşaretleme ve İlave**” hâl ekleridir. Eserde toplam 161 örnek cümlede /+DIn/ morfemi hâl eki göreviyle kullanılmıştır. Ancak işlevlere verilen örnekler yirmiye geçmeyecek şekilde sınırlandırılıp en belirgin olanlar yazıya eklenmiştir. Çalışmanın daha açık ve anlaşılır olması için böyle bir yöntem tercih edildi. Bu işlevlerden en çok tekrar edenler, **Ayrılma-Uzaklaşma, Kaynak** ve **Sınırlama** hâl ekleridir. Mu’înü’l-Mürîd’in dinî-didaktik bir eser olması bu hâllerin sık kullanılmasına sebep olmuştur denebilir. Kötü amellerden uzaklaşma, ibadetlerin niceliksel yönden belirtilmesi gibi bilgilerin çokluğu kanaatimizce bu durumla doğrudan ilgilidir. Bir tane ile de en az örneğe sahip olan işlev **ilave** hâl ekidir. Görülüyor

ki tek bir şeklin bile birçok işlevi aynı metinde dahi tespit edilebiliyor. Durum böyleyken hâl eklerini sınırlandırmak mümkün değildir.

Kaynakça

- ADALI, Oya (2004). Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler. Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- ARGUNŞAH M., TOPARLI R. (2018). Mu'înü'l-Mürîd. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2015). Türkçenin Grameri. TDK Yayınları, Ankara.
- BİLGEGİL, Kaya (2014). Türkçe Dilbilgisi. Salkım Söğüt Yayınları, Konya.
- BURAN, Ahmet (1996). Anadolu Ağzlarında İsim Çekim (Hâl Ekleri). TDK Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Tufan (2004). Türkçe Dilbilgisi. Kurmay Yayınları, Ankara.
- ECKMANN, Janos (2017). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (hızlı Osman Fikri SERTKAYA). TDK Yayınları, Ankara.
- EDİSKUN, Haydar (2003). Türk Dilbilgisi Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (2007). Türk Lehçeleri Grameri. Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2016). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2009). Türk Dilbilgisi. Bayrak Yayınları, İstanbul.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001). Dilbilgisi. Ayraç Yayınevi, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2000). Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara
- GÜLSEVİN, Gürer (1997). Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. TDK Yayınları, Ankara.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri. TDK Yayınları, Ankara.

KARAAĞAÇ, Günay (2012). Türkçenin Söz Dizimi. Kesit Yayınları, İstanbul.

SEV, Gülsel (2007). Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri. Akçağ Yayınları, Ankara.

ŞIKŞIK, Nursel (2019). Nehcü'l Ferâdîs'te Hâl Eki Bağlamında +DIn Şeklinin İşlevleri. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 3 (1), 55-62.

KORKMAZ, Zeynep (2009). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. TDK Yayınları, Ankara.

TURAN, Zikri (2018). Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları. Türkbilig, (35), 97-110.